

боку, з досягненнями експериментальної геронтології, вивченням біології старіння взагалі та людини зокрема, а з іншого, — з розвитком со-

ціально-геронтологічних проблем та необхідністю якнайширшого розгортання медико-соціальної допомоги людям похилого віку.

1. *Літошенко О. Я.* Чому і як ми старіємо? — К., 1990.
2. *Давыдовский И. В.* Геронтология. — М.: Медицина, 1966.
3. *Дупленко Ю. К.* Старение: очерки развития проблемы. — Л.: Наука, 1985. — 191 с.
4. *Чеботарев Д. Ф.* Геронтология и гериатрия. — М.: Знание, 1984. — 64 с.
5. *Ганіткевич Я. В.* Іван Базидевич — видатний український терапевт, ензимолог, клінічний фізіолог і геронтолог // Українські лікарі — вчені. — Львів, 2002. — С. 278–299.
6. *Базилевич И. В.* Синдром нормальной старости // Старость. — Киев, 1939. — С. 255–307, 429–454.
7. *Фролькіс В. В.* Сучасна наука про суть старіння. — К.: Здоров'я, 1965.

*Л. О. Клименко,
мол. наук. співроб.*

Темні плями фізіологічної науки в Україні: українська «Павловська сесія» 1950 р.

У листопаді 1950 року в Києві відбулась Наукова сесія АН УРСР за участю робітників охорони здоров'я, присвячена питанням фізіологічного вчення І. П. Павлова в республіці (українська «Павловська сесія»), яка була скликана з ініціативи партійного керівництва. Тенденція так званого «очищення від ворогів», яка визначала, за думкою ініціаторів кампанії, майбутній розвиток фізіології в Україні, повинна була стати домінуючою на цій науковій сесії (за прикладом горезвісної сесії ВАСГНІЛ (1948) та всесоюзної «Павловської сесії»). Але події, які розгорнулись на сесії, показали миролюбний, гуманістично налаштований характер українських вчених. Саме тому рішення цієї сесії не стали трагічними для фізіологів України (як це сталося з провідними вченими Москви та Ленінграду), а в деякій мірі навіть сприяли

розвиткові фізіологічної науки в Україні. Справедливість вимагає відзначити, що все ж негативні явища, котрі гальмували розвиток фізіологічної науки в Україні, мали місце й на цій науковій сесії. Хтось повинен був стати мішенню для нападу партійного керівництва та керівників фізіологічної науки в СРСР. Жереб випав на фізіологів Д. С. Воронцова, Є. Б. Бабського, клініцистів М. М. Губергріца, Г. І. Маркелова та психолога Г. С. Костюка. Звинувачувальні доповіді були доручені президенту АН УРСР А. В. Палладіну («Підсумки наукової сесії Академії наук СРСР і Академії медичних наук СРСР, присвяченій проблемам фізіологічного вчення акад. І. П. Павлова»), академіку В. П. Протопопову («Стан і шляхи подальшого розвитку на Україні вчення І. П. Павлова про фізіологію і патологію вищої нервової

діяльності») і члену-кореспонденту АН УРСР Г. В. Фольборту («Стан і завдання розвитку на Україні наукової спадщини І. П. Павлова»). Відзначивши досягнення українських дослідників в різних галузях фізіології, доповідачі зупинились на недоліках, що мали, на їх погляд, місце в роботі Академії наук УРСР, особливо на відставанні в галузі фізіології вищої нервової діяльності. Висвітлення недоліків звелось до звинувачення вищеназваних вчених та напрямків досліджень Інституту клінічної фізіології ім. акад. О. О. Богомольця, Науково-дослідного інституту фізіології тварин при Київському державному університеті, Інституту експериментальної біології і патології ім. акад. О. О. Богомольця, а також кафедр фізіології Харківського університету і Інституту фізичної культури [1].

Слід зазначити, що в 40–50-х роках ХХ століття вчення академіка І. П. Павлова про вищу нервову діяльність було піднято до рівня культу. Хоча дослідження І. П. Павлова в цій галузі мали виняткове значення для розвитку фізіології і заслуговують на неабияку увагу, все ж партійне керівництво в СРСР перевищило значення даного вчення і використало його як щит для своїх незаконних дій. Якою ж була мета організаторів сесії? Вона була породжена політичним становищем в країні, культом особистості Й. В. Сталіна, адміністративно-командною системою керівництва наукою і мала гасло — очистити фізіологічну науку від вчених, які не займалися вивченням вищої нервової діяльності та в своїх працях не вихваляли І. П. Павлова. Прізвища Д. С. Воронцов, Є. Б. Бабський, М. М. Губергріц, Г. І. Маркелов, Г. С. Костюк пролунали на московській Об'єднаній сесії АН і АМН

СРСР, присв'яченій розвитку фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова, яка увійшла в історію як «Павловська сесія». Організатори сесії розглядали вчення Павлова як таке, що обмежене рамками експериментальних досліджень і гіпотез, які мають відношення до умовних та безумовних рефлексів, з одного боку, а з іншого, — як загальний підхід до вивчення природи взагалі і біології зокрема. Все, що виходило за рамки цього напрямку, оголошувалось антипавловським, а отже, антинауковим. Організаторами цієї сесії стали К. М. Биков, Е. Ш. Айрапетьянц і П. Г. Іванов-Смоленський, які перебрали на себе прокурорську роль щодо тогочасного розвитку павловських ідей. Саме вони стали організаторами українського варіанту «Павловської сесії». Яка ж провина закидалась українським фізіологам? Електрофізіологічні дослідження Д. С. Воронцова, які мали виняткову роль у розвитку вітчизняної фізіології, були оцінені як безперспективні, позбавлені павловської спрямованості, оскільки проводились лише на нервово-м'язовому препараті та спинному мозку жаби. Погляди Д. С. Воронцова були названі ідеалістичними. На сесії Д. С. Воронцов зумів захистити себе. Він впевнено і з почуттям власної гідності заявив, що буде і надалі займатися дослідженнями нервових процесів. Витримка, несхитність у власних наукових позиціях, наукова принциповість дозволили Д. С. Воронцову не тільки продовжувати свої електрофізіологічні дослідження, а й створити могутню школу фізіологів та мембранологів.

М. М. Губергріца звинуватили в ігноруванні ідей Павлова і Боткіна про нервізм та намаганні побудувати свою особливу концепцію вегетативної системи. Але ж його вчен-

ня допомагало клініцистам розібратися в складних процесах регуляції внутрішніх органів. Він вимушений був визнати на сесії помилковість своєї позиції. М. М. Губергріц наголосив, що причини допущених помилок обумовлені невдало вибраним поняттям — «вегетативна система», а також тим, що при поясненні сутності регуляторних механізмів не підкреслювалась керівна і направляюча роль кори головного мозку. Він також наполягав на тому, що названі недоліки були допущені в його статті 1946 року, але вони згодом були виправлені у праці 1949 року, враховуючи дослідження К. М. Бикова та В. П. Протопопова. Крім того, як підкреслював Губергріц, у всіх його працях, в тому числі в тій, яку цитував Протопопов, він ніколи не заперечував, що великі півкулі головного мозку є окремою важливою ланкою центральної нервової системи.

У публікаціях Г. І. Маркелова вбачалась недооцінка ідей І. П. Павлова про керівну роль кори головного мозку і підкреслювалось у зв'язку з цим, що концепція Маркелова потребує перегляду. Проте відмітимо, що оптико-вегетативна концепція Г. І. Маркелова не втратила значення і нині. Згідно цієї концепції око, гіпоталамус, гіпофіз і структури симпатичної нервової системи тісно функціонально пов'язані. Імпульси, які виникають в сітківці під впливом світла, надходять не тільки в кору мозку, але й в гіпоталамус і тим самим через вегетативну нервову систему впливають на функціонування внутрішніх органів.

Погляди Є. Б. Бабського було визнано хибними. Досить демагогічно наголошувалось, що винуватцем відставання в роботі української академії та організації на неналежному рівні дослідницької роботи

в галузі фізіології був саме Є. Б. Бабський. Але безглуздість такого роду обвинувачень неважко виявити: Є. Б. Бабський працював в Києві лише впродовж останніх 1,5 років, а відразу ж після московської Об'єднаної сесії, на якій його звинуватили в космополітизмі, постановою Президії його було звільнено з керівної роботи. Він був вимушений переїхати до Москви, де ще протягом років зазнавав утисків в дослідницькій роботі. Обговорення в Києві зайвий раз показало, що в науковому середовищі виявилась тактика невтручання: ніхто серед учасників сесії не спромігся встати на захист наукової гідності Є. Б. Бабського, який сам це не мав змоги зробити, оскільки його на сесію навіть не запросили.

На сесії дісталось і відомому українському психологу Г. С. Костюку. Його підручник з психології був визнаний невідповідним значенню павловської концепції вищої нервової діяльності як основи матеріалістичної психології. І це в той час, коли Г. С. Костюк був активним пропагандистом праць І. П. Павлова і впроваджував його ідей в психологічну практику. Г. С. Костюк, як і всі звинувачувані, вимушений був визнати свої помилки.

У часи тоталітарного режиму в українському суспільстві та нав'язування науковцям певних ідеологічних позицій провідну роль у визначенні методології науки відводили філософії діалектичного матеріалізму. Показовим стосовно цього був виступ директора Інституту філософії, дійсного члена АН УРСР проф. М. Е. Омеляновського. Він заявив, що в недоліках і помилках, яких припустились учні І. П. Павлова, винними є філософи. Саме філософи зобов'язані викривати «лакеїв англо-американського імперіалізму»,

які начебто зголосили похід проти передової вітчизняної науки. Крім того, їх обов'язком є філософське осмислення всієї наукової спадщини І. П. Павлова, роз'яснення науковцям-фізіологам діалектико-матеріалістичних його поглядів. виправлення існуючих помилок можливе тільки при міцному союзі філософів та природознавців. Таке співробітництво можливе, на думку М. Є. Омеляновського, лише за умов дотримання принципів більшовицької партійності, ідеології марксизму-ленінізму, використанні критики та самокритики. Цей виступ став яскравим прикладом беззастережних декларацій, характерних для тих часів, які були формою адаптації до умов тоталітарного режиму.

Окремі вчені намагались на сесії відстоювати свої власні погляди та напрямки досліджень своїх інститутів чи кафедр, де вони працювали, і тим самим захистити наукову гідність і самодостатність своїх наукових розробок. Характерними стосовно цього є, крім вищенаведеного виступу Д. С. Воронцова, виступи О. В. Нагорного і О. О. Богомольця. У доповіді Г. В. Фольборта було оцінено як правильний у павловському розумінні цілісності напрям досліджень кафедри фізіології Харківського університету (зав. кафедрою на той час — чл.-кор. АН УРСР О. В. Нагорний). Однак він вважав, що робота все ж «відірвана від павловської фізіології, бо не бере до уваги об'єднуючої ролі центральної нервової системи». Неважко побачити, що ці дві оцінки виключають одна одну. Саме на цьому і наголосив О. В. Нагорний, характеризуючи дослідницьку роботу своєї кафедри, спрямовану на виявлення закономірностей індивідуальної еволюції організму. виправдовуючись щодо недостатнього

впровадження в практику результатів своїх робіт, О. В. Нагорний зауважив, що вони ще не доведені до тих кондицій, щоб можна було їх використовувати в практиці. Крім того, він слушно підкреслив, що фундаментальні роботи Г. В. Фольборта в галузі фізіології виснаження і відновлення відкривають великі можливості, але в практику вони теж ще не впроваджені.

О. О. Богомолець, відстоюючи авторитет свого інституту, на зауваження Г. В. Фольборта, що дослідження в душі павловської фізіології в інституті не ведуться, рішуче заявив, що не згодний з таким формулюванням, бо більшість відділів інституту працює, використовуючи методи хронічного експерименту І. П. Павлова. Це відділи, керовані М. М. Горевим, В. П. Комісаренком, М. М. Сиротініним, Р. Є. Кавецьким та іншими. Більше того, створено спеціальний відділ фізіології, який очолив М. В. Єрмаков, але ж саме йому і не вдалося так побудувати роботу, щоб відповідала засадам павловської фізіології. Він наголосив, що вчена рада інституту працює задля виправлення становища, зокрема переглянуто тематичні плани на наступний рік з урахуванням рішень Об'єднаної сесії АН і АМН ССРСР.

Таким чином розгорталась подія на українській «Павловській сесії». Як же рішення сесії відбилися на розвитку фізіологічної науки в Україні? По-перше, декілька слів потрібно сказати про роль всесоюзної «Павловської сесії». Треба підкреслити, що сесія проходила за заздалегідь спланованим партійним керівництвом сценарієм та з готовим вже висновком: фізіологічну науку розділити на передову — павловську — і помилкову — антипавловську. У результаті її рішень в СРСР було певною мірою загальмовано один з

важливих напрямків фізіології нервової системи — розвиток електрофізіологічних досліджень. Але в Україні ситуація дещо відрізнялась від ситуації у Москві та Ленінграді. Фізіологи, які раніше застосовували електрофізіологічний метод досліджень, продовжували і надалі розробляти проблеми електрофізіології, хоча ці дослідження і не визнавались пріоритетними. У першу чергу в цьому плані потрібно згадати Д. С. Воронцова та його учнів — П. М. Серкова і П. Г. Костюка. Хоча на українській «Павловській сесії» і звучала критика на адресу відомих фізіологів та психологів, її рішення були спрямовані перш за все на подальший розвиток фізіології нервової системи, з певною акцентуацією на фізіологію вищої нервової діяльності. Після сесії розширився прийом до аспірантури з фізіології, було організовано психофізіологічні лабораторії в учительських та педагогічних учбових закладах, впроваджено демонстрацію дослідів при викладанні курсів з фізіології. Деякої реконструкції зазнали провідні науково-дослідні інститути. Значної перебудови зазнала структура Інституту клінічної фізіології АН УРСР. На базі двох інститутів — Інституту експериментальної біології та Інституту клінічної фізіології — було створено Інститут фізіології ім. акад. О. О. Богомольця. Справедливість вимагає визнати, що Інститут фізіології ім. акад. О. О. Богомольця АН УРСР, незважаючи на ідеологічний тиск при його створенні, став провідним науковим закладом в Україні. Зазнав реконструкції й Науково-дослідний інститут фізіології Київського державного університету: відділ гістології було закрито, відділ прикладної фізіології перетворено на відділ травлення і кровообігу.

Після всесоюзної «Павловської сесії» змінилась тематика і психо-

логічних досліджень. У науковому середовищі психологів серйозно загострилась ситуація щодо «перебудови» психологічної науки, але українські психологи спромоглися зайняти правильну позицію в цій ситуації. Зазнали змін і навчальні програми з фізіології та психології в вузах України. У середніх учбових закладах було змінено програми викладання біології.

Організатори павловського напряму фізіології провадили свою роботу з виявлення «антипавловців» і після сесії. У пошуках нових жертв вони керувались прагненням встановити власну монополію в фізіологічній науці. Під черговий удар потрапили українські фізіологи В. П. Протопопов та А. Є. Хільченко. Збірку статей «Дослідження вищої нервової діяльності в природному експерименті» за редакцією В. П. Протопопова було охарактеризовано як відхід від вчення І. П. Павлова з принципових питань, відмічався заплутаний виклад концепції утворення навичок на базі «стимульно-перешкодної ситуації» і ще більш заплутаний виклад думок в статті А. Є. Хільченко. І це в той час, коли В. П. Протопопов був послідовником та пропагандистом вчення І. П. Павлова в Україні. Але саме оригінальність концепції, висунутої В. П. Протопоповим, підштовхнула К. М. Бикова виступити в газеті «Правда» [2] з несправедливою критикою на його адресу. Знайшлися і добрототи, які швидко підхопили цю критику. Так, З. Л. Синкевич та І. В. Стрельчук, рецензуючи роботу «Дослідження вищої нервової діяльності в природному експерименті», звинуватили В. П. Протопопова в тому, що він, на їх думку, зайняв позицію зарубіжних психологів-біхевіористів. Підставою для цього слугували використані В. П. Протопоповим

терміни «стимул», «перешкода», «навички», «вміння», «звички», що є, на думку рецензентів, суто психологічною термінологією, притаманною зарубіжним фахівцям. Неприпустимим вважалось також те, що в роботі немає посилань на праці І. П. Павлова, але є на дослідження, наприклад, В. А. Вагнера. Автори рецензії, виділяючи окремі цитати з контексту роботи В. П. Протопопова щодо характеристики навичок, вказували, що нібито вчений протиставляє навички умовним рефлексам. Рецензенти, перекручуючи думки В. П. Протопопова щодо поведінки тварин в умовах вільного існування в середовищі, стверджували також, що він пояснював складні форми поведінки спонтанністю, і це також ставилось йому в провину. Критика зачепила і співробітників В. П. Протопопова — П. В. Бірюковича, М. І. Лихтерева, Є. А. Рускевича, Л. І. Уланову та ін., які наслідували в своїх роботах помилкові позиції керівника. Особливо недопустимими були, на думку рецензентів, погляди А. Є. Хільченко. Він начебто намагався ревізувати в своїх роботах вчення І. П. Павлова про коркове гальмування, повторюючи вже відомі помилки П. К. Анохіна [3]. Рецензенти намагались звинуватити В. П. Протопопова та його співробітників в тому, що вони не згодні з рефлекторним підходом, запропонованим І. М. Сеченовим та І. П. Павловим. Негативну рецензію роботам В. П. Протопопова дали також В. К. Красуський і М. О. Шустін, які, зокрема, стверджували: «Своїми намаганнями створити «оригінальну теорію» утворення навичок на основі метода стимульно-перешкодної ситуації В. П. Протопопов заплутує встановлені закономірності вищої нервової діяльності» [4, с. 779]. Рецензенти, власне, натякають на

те, що вчений запозичив встановлені І. П. Павловим закономірності та приписав їх відкриття собі. Вони також запевняли читачів у тому, що Протопопов вважає метод умовних рефлексів непридатним для дослідження складних форм поведінки. Критика знову ж таки не обійшла й співробітників В. П. Протопопова — А. Є. Хільченко, В. В. Наумова, П. Г. Бірюковича.

У відповідь на критику В. П. Протопопов пише статтю «Підсумки робіт в галузі психіатрії, фізіології і патології вищої нервової діяльності, проведених нами за останні 20 років» [5], в якій, з одного боку, висловлює свою незгоду з рецензентами, з іншого, дає детальне пояснення дослідженням, виконаним разом зі співробітниками. Він підкреслює, що, виходячи з концепції І. П. Павлова про умовні рефлекси, вибрав предметом дослідження низку складних форм поведінки тварин і намагався визначити нервово-фізіологічні процеси, завдяки яким вони здійснюються. Саме цим пояснюється звертання його зі співробітниками до вивчення моторних навичок. В. П. Протопопов на основі своїх експериментальних даних доводить саме умовно-рефлекторну природу навичок. Обгрунтовуючи використання певних термінів в науковій праці, вчений підкреслює, що намагався перш за все бути якомога більш об'єктивним. Щодо вибору методів дослідження вчений справедливо зауважує, що для вивчення специфічних особливостей моторних навичок, які проявляються в рухових діях, непридатний метод слинних умовних рефлексів. Загалом в статті В. П. Протопопов виступає на захист робіт своїх співробітників, зокрема Л. І. Уланової та А. Є. Хільченко. Але за традицією, що була властива тим часам, вчений все ж визнає, що кри-

тика в деякій мірі є виправданою. Недоліки, на його думку, проявляються перш за все в недостатній глибині фізіологічного аналізу отриманих даних. Вчений також визнав справедливою критику праць А. Є. Хільченко, де той неправильно трактував міркування І. П. Павлова щодо співвідношення між процесами збудження і гальмування. В. П. Протопопов врешті-решт підкреслив, що за допущені помилки тільки він несе «повну відповідальність як керівник колективу і редактор збірника» [5, с. 555].

Аналізуючи критичні рецензії на роботи В. П. Протопопова зі співробітниками, а також самі праці цих вчених, можна стверджувати, що обвинувачення рецензентів є суто вербальними, причому мають досить тенденційний та упереджений характер.

У цілому ситуацію, яка склалася в науці тих років, не можна розглядати окремо від атмосфери в суспільстві. З перших днів революції було оголошено ідею класової винятковості пролетаріату. Інші класи і стани «попали в немилість до вождів революції», особливо інтелігенція. Але ж від благополуччя саме цього прошарку суспільства залежить доля держави. У Радянському Союзі в умовах тоталітарного режиму інтелігенція зазнавала все більшого тиску з боку влади, все більш обмеженою ставала свобода творчої самореалізації особистості. У центрі уваги радянської політичної системи ставала не людина, особистість,

а реалізація певної ідеологічної доктрини — стверджувалась необхідність світової соціалістичної революції і можливість всезагального людського щастя. Виконати величезні, глобальні плани вважалось можливим лише при згуртованості народних мас в єдину спільність та за умов масової політизації всього громадського життя. Партійні структури зосередили свою увагу на проведенні ідеологічних кампаній. Не вникаючи в сутність науки, літератури, мистецтва, партійні провідники на місцях керувались постановами, вказівками ЦК ВКП (б) і, принижуючи людську гідність, вимагали проводити безглузді дослідження. Лідери Комуністичної партії, будучи малоосвіченими людьми, побоювались представників інтелігенції як ідеологічного конкурента партії в сфері культури та освіти. Тому «чистки» від «чужих елементів» проводились у першу чергу серед учених. Нерідко це закінчувалось вигнанням з наукової установи і заміщенням вакансій, що звільнились, невігласами. Особиста доля вченого залежала від характеру його наукових поглядів і теорій, яких він дотримувався. Така негативна політика партійних діячів згубно відбилась на розвитку науки в цілому і на фізіологічній науці зокрема.

Нині усе це надбання історії, але важливого значення набувають сьогоднішнє сприйняття тих подій масовою свідомістю, засвоєння уроків історії при формуванні нинішньої державної політики у сфері науки.

1. *Архів* Президії НАН України, Р-251, оп. 1, од. зб. 376 (Стенограма научної сесії, посвященої проблемам фізіологічного учения акад. И. П. Павлова).

2. *Биков К. М.* На путях павловской физиологии // *Правда*. — 1951. — 24 июля. — С. 2–3.

3. *Синкевич З. Л., Стрельчук І. В.* Об одном из уклонений от павловского учения при исследовании высшей нервной деятельности // *Журн. высш. нерв. деят.* — 1951. — Т. 1, № 4. — С. 632–639.

4. *Красуский В. К., Шустин Н. А., Протопопов В. П.* Исследование высшей нервной деятельности в естественном эксперименте: Рецензия на зб. статей // *Там же*. — № 5. — С. 777–783.

5. *Протопопов В. П.* Избранные труды. — Киев: Изд-во АН УССР, 1961. — 559 с.